

Б.В. Бабін,
кандидат юридичних наук, доцент
(Одеська національна морська академія)

Програмні міжнародні правові норми у контексті проблеми програмних форм міжнародного права

Ключові слова: міжнародна правова норма, міжнародна програма, програмна норма, джерело права, програмно-управлінська діяльність.

У сучасних умовах достатньо актуальною є проблема правової природи міжнародних програм як правового феномену сучасності. Сьогодні міжнародні програми правового, регулятивного характеру ухвалюються на локальному, регіональному та глобальному рівнях, суб'єктами їх розроблення, ухвалення та виконання стають як держави, так і міжнародні організації. Міжнародні програми стали однією з ключових форм діяльності таких структур, як ООН, її органи та організації, Рада Європи, НАТО та ОБСЄ. Можна говорити і про спеціальне міжнародно-правове забезпечення процесів розроблення, ухвалення, фінансування і виконання міжнародних програм на регіональному рівні [23]. У той же час відкритим залишається питання правової природи міжнародних програм та їх співвіднесення з формами міжнародного права. Вважаємо, що в рамках дослідження міжнародних програм необхідно визначитися із можливістю наявності у таких програмах міжнародно-правових норм. Для цього необхідно дослідити природу міжнародно-правової норми, визначившись із можливістю програмного характеру міжнародних норм, що і є метою статті.

Слід вказати, що аспекти міжнародних програм у вітчизняному праві аналізувалися насамперед в рамках концепції програмно-управлінської діяльності, яка

була розроблена з нашою участю та знайшла свій розвиток у працях В.О. Кроленко, Е.В. Третяка, К.В. Удовенко. Окремі радянські теоретики міжнародного права, зокрема Г.Є. Бувайник, О.С. Гавердовський, Г.П. Жуков, Н.М. Ульянова, С.В. Черниченко розглядали аспекти програмної діяльності у міжнародному праві та впливу цих процесів на міжнародно-правові норми, але більшість цих робіт слід вважати застарілими як емпірично, так і ідеологічно. Для реалізації вказаної мети статті слід визначитися із розумінням у правовій доктрині змісту категорії міжнародно-правової норми, з'ясувати її придатність для вирішення проблеми міжнародних програм і охарактеризувати можливість програмного характеру міжнародних норм та їх наявності у міжнародних програмах.

Норма міжнародного права є цікавим феноменом цієї галузі. Сама категорія «норма» перекладається з латинської, як «правило, керівні засади, зразок». П.В. Саваськов визначає норму міжнародного права як правило поведінки, що визнається державами та іншими суб'єктами міжнародного права як юридично обов'язкове. На його думку, виходячи із змісту міжнародно-правової норми, суб'єкт міжнародного права може судити як про власну можливу та потрібну поведінку, так і про поведінку інших суб'єктів міжнародного права; така норма

впорядковує поведінку учасників міжнародних відносин, виконує регулюючу роль у їх взаємовідносинах [20, 38]. Додамо, що цей погляд на відповідну проблему є достатньо усталеним [3, 76; 8, 69].

Специфіка міжнародних відносин та міжнародного права обумовлює своєрідність міжнародно-правових норм. При цьому розвиток глобального світового діалогу, зміни у форматі відносин між суб'єктами міжнародного права та іншими учасниками міжнародних відносин впливає як на специфіку міжнародно-правових норм, так і на її теоретичне обґрунтування. Ще у 60-х рр. ХХ ст. М.М. Мінасян визначав, що «у сучасних міжнародних відносинах... створюються й нові форми вираження та закріплення норм міжнародного права поряд із новим його змістом у вигляді низки нових інститутів та принципів» [17, 18]. Виключно високий динамізм міжнародних відносин визнають і інші автори. Так, радянський теоретик Г.В. Ігнатенко вказував, що «на базі сталих принципів та норм, що відповідають основним закономірностям міжнародних відносин, відповідно до потреб суспільного розвитку еволюціонують та збагачуються поточні правила міждержавних відносин» [11, 67].

М.М. Мінасян визначав міжнародно-правову норму як правило поведінки держав, встановлене ними у галузі їх зовнішніх відносин у процесі боротьби та співробітництва і визнане обов'язковим для регулювання їх зовнішньополітичних, економічних, культурних відносин з метою досягнення миру та загального прогресу [17, 18]. Під міжнародною правовою нормою Нген Куок Дінь розумів «зміст, субстанцію правила, розробленого відповідно до «процедурних» вимог того чи іншого формального джерела» [21, 62]. Р. Аго у власній теорії норм міжнародного права висловлював припущення, що поряд з правовими нормами, які встановлюються спеціальними правотворчими органами, існують норми, які не впливають з певного формального джерела, а виникають у свідомості членів суспільства спонтанно («норми спонтанного права»). Цю концепцію

зазначений італійський теоретик обґрунтував «відсутністю в міжнародному праві вищих нормоустановчих органів» [25, 732]. Румунський автор М. Джуvara висловлював гіпотезу, що крім видимих норм у міжнародному праві існують приховані норми («les norms latentes»), які іноді панують над видимими нормами, оскільки вони нібито є «справжніми регуляторами реального правопорядку у міжнародних відносинах». При цьому вказаний автор пропонував багаторівневу ієрархію міжнародно-правових норм, від індивідуальних, через норми угод, звичаїв та законів і «відомих юридичних принципів» до «раціональних принципів справедливості», які «становлять іноді справжні правила міжнародного правопорядку на засадах моралі, справедливості та загальної безпеки, які не можна скасувати навіть визначеним волевиявленням» [26, 485, 612].

Г.М. Мелков визначав норму міжнародного права як юридично обов'язкову для виконання правила поведінки для держав та інших суб'єктів міжнародного права, які запроваджуються самими цими суб'єктами і виконуються ними добровільно або у випадку необхідності за допомогою особливого виду примусу [19, 11]. П.М. Бірюков окреслював міжнародно-правову норму як юридично обов'язкове правило поведінки, яке створюється суб'єктами міжнародного права та регулює відносини між ними, а також відносини з участю осіб, які не є такими суб'єктами [2, 31]. У спеціальній роботі з цієї тематики І.І. Лукашук характеризує міжнародно-правову норму як створене за угодою суб'єктів формально визначене правило, що регулює міждержавні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони [16, 113].

В.Я. Суворова під нормою міжнародного права розуміє обов'язкові правила діяльності та взаємовідносин держав та інших суб'єктів, які є правилами поведінки загального характеру, розрахованими на неодноразове застосування, та які забезпечуються у процесі реалізації відповідними заходами примусу. При цьому створення

норм міжнародного права, на думку вказаного автора, є процесом узгодження воель (позицій) держав, що включає у себе стадії досягнення угоди стосовно змісту правила поведінки та взаємообумовленого волевиявлення стосовно визнання цього правила [19, 93]. Подібної думки дотримується й П.М. Бірюков [2, 31]. Визначення норми міжнародного права як правила поведінки, яке утворюється державами та іншими суб'єктами міжнародного права шляхом узгодження власних позицій та такого, що визнається ними обов'язковим, пропонував і Л.Д. Тимченко [24, 53]. Г.П. Калюжна, вказуючи на узгодження воель держав як підґрунтя для міжнародної норми, додає, що «у процесі створення норм міжнародного права стикаються інтереси різних держав, а волі різних, іноді протилежних класів та держави шляхом їх погодження приходять до угоди з тих питань, у позитивному вирішенні яких вони є зацікавленими» [14, 516]. Г.П. Жуков зауважував, що лише у випадку взаємної угоди двох або більше держав те або інше правило може стати нормою міжнародного права, а угода про утворення такої норми стає водночас підґрунтям юридичної обов'язковості цих норм [10, 91].

Р.Л. Бобров писав про те, що при виявленні сутності процесу формування міжнародних правових норм «стає ... особливо чітко видною помилковість ігнорування багатоплановості загального поняття «воля» та недооцінки самостійної значущості окремих її сторін». Відповідні риси нормоутворення у міжнародній сфері, на думку цього автора, виявляють особливість співвідношення соціальної волі та міжнародного права, яке полягає в у тому, що у цьому праві немає універсально обов'язкового для створення нової правової норми злиття воель, що її створюють, у єдину волю [5, 55]. При цьому відкритим питанням залишаються причини виникнення та специфіки міжнародно-правових норм; додамо, що окремі автори намагалися вивести їх із реальних міжнародних відносин різних типів. За концепцією британського автора Л.Ф. Оппенгейма норми права «виникають

з фактів історичного розвитку суспільства» [22, 45]. М.М. Мінасян вважав, що причиною виникнення таких норм є «загальні всесвітні економічні відносини» [18, 21]. Інші радянські автори зазначали, що «економічним підґрунтям для виникнення норм міжнародного права слугують міжнародні виробничі відносини» [14, 517], що «міжнародні економічні зв'язки слід розглядати як істотний фактор, який обумовлює існування та розвиток міжнародного права» [7, 15], та що на міжнародне право впливають економічні лади суспільств держав та міжнародні економічні зв'язки, тобто первинні та вторинні виробничі відносини [11, 19].

Деяко іншу концепцію з цього приводу мають прихильники теорії природного міжнародного права; на їх думку норми міжнародного права виникають незалежно від держави, можуть існувати незалежно від волі держави та примусу з її боку. При цьому процес міжнародної правотворчості стає подібним до відкриття та формулювання вченими природних законів, які існують та діють самі по собі, а люди у процесі пізнання явищ природи лише відкривають і формулюють їх [10, 91]. М.М. Мінасян зауважував, що «способи вираження міжнародних норм є вельми різноманітними та гнучкими, що обумовлюється гнучкістю правового регулювання складних міжнародних відносин» [17, 18]. Аналіз визначень міжнародно-правових норм надав змогу вітчизняному фахівцю В.Г. Буткевичу також констатувати їх різноманітність та, уникаючи надання власного визначення, запропонувати критерії (характерні риси) міжнародно-правової норми:

- специфіка об'єкта регулювання;
- особливість методу регулювання;
- «погоджувальний» та «координативний» характер таких норм;
- обов'язковість цих норм тільки для сторін, що їх добровільно визнали;
- специфіка форми існування;
- забезпечення реалізації з боку держав та їх об'єднань;
- структурні особливості (відсутність санкцій) [6, 162, 164].

Виходячи з аналізу теорій про нормативність міжнародного права, А.І. Дмитрієв пропонує такі ознаки міжнародно-правової норми, як:

- узагальнене правило поведінки суб'єктів міжнародного права;
- юридична обов'язковість застосування;
- наявність санкцій, а не лише моральних наслідків та здорового глузду;
- поділ на диспозитивні та імперативні норми [9, 15].

Враховуючі певні неузгодженості у загальній теорії міжнародно-правової норми, слід визнати наявність у такого феномену регулювання міжнародних відносин певних загальноновизнаних ознак, яким у цілому відповідають приписи міжнародних програм. Таким чином, слід позитивно вирішити можливість наявності міжнародно-правових норм у міжнародних програмних актах. Слід також зазначити, що вказана вище динамічність міжнародних відносин впливає на форми та зміст міжнародно-правових норм у різних формах. Ще радянські фахівці визнавали, що «зміна характеру міжнародних відносин, змінення загальних принципів міжнародного права обумовлюють зміни у процесі формування норм міжнародного права та в результатах цього процесу» [15, 14].

І.П. Бліщенко вказує, що об'єктивні умови: інтернаціоналізація світового господарства, принципово нова роль засобів інформації та комунікації, екологічна криза та проблема виживання людини у зв'язку із реальною загрозою застосування ядерної зброї призвели до змінення реальної ролі міжнародного права, яке стало єдиною альтернативою свавілля та насиллю, виразом загальнонародських відчуттів. Виникнення нових концепцій, зокрема інститутів міжнародного права, ґрунтується на зацікавленості та необхідності розвитку держав та дозволяє створювати новий міжнародний правопорядок. Це вказаний автор обумовлює тим, що «у нових історичних умовах взаємозалежного та взаємопов'язаного світу починають працювати закономір-

ності цілісного світу, що знаходять своє проявлення у створенні принципів та норм світового правопорядку» [4, 10].

При цьому формою впливу на зміст міжнародно-правових норм слід вважати все ширше використання у міжнародних відносинах програмно-управлінських засобів та методології програмного менеджменту. Це обумовлюється глобалізацією, регіональною інтеграцією, ускладненням світового господарства та розподілом праці. Це призводить до декількох взаємопов'язаних процесів, зокрема до використання програмних засобів у правовому регулюванні та передбачення «класичних» правових заходів при складанні різного роду управлінських програм. Крім того, ми вже відзначали у попередніх роботах, що для норми права взагалі є характерною така риса як програмність [1, 121]. Це повною мірою відбивається і при вдосконаленні формату та класифікації міжнародно-правових норм.

Можна стверджувати, що вперше на таку специфіку саме міжнародно-правових норм звернули увагу радянські фахівці у 70-х рр. ХХ ст. Зокрема, цікавим є розподіл таких норм на загальні, програмні та спеціальні у залежності від обсягу та змісту приписів, запропонований радянським автором О.С. Гавердовським [7, 21]. Подібну класифікацію можна також зустріти у роботі Г.В. Ігнатенка [12, 44–46] та інших радянських фахівців [15, 249]. Відповідно до такої концепції, програмні норми тісно примикають до загальних міжнародних норм, але при цьому вони є «по сутності новим явищем у системі засобів міжнародно-правового регулювання». При цьому програмні норми породжують для учасників відповідні права та обов'язки, а тому їх порушення тягне ті самі наслідки, що й порушення інших міжнародно-правових норм. О.С. Гавердовський додає, що у ряді випадків програмні норми можуть мати й рекомендаційний характер, а вказівки про це будуть міститися у «міжнародних актах, розрахованих на перспективу» [7, 22].

Г.В. Ігнатенко зазначав, що «за своєю юридичною природою програмні положення аналогічні міжнародно-правовим

нормам, оскільки покликані регламентувати поведінку, дії держави». Саме тому вказаний фахівець кваліфікував їх як програмні норми міжнародного права [12, 45]. У іншій роботі він вказував, що за своїм функціональним призначенням програмні норми є засобом певної деталізації загальних міжнародно-правових норм, але, будучи самі по собі відносно загальними нормами, що приписують загальні напрями, стадії, форми, об'єкти співробітництва, ці норми виконують роль з'єднувальних ланок між узгодженими (чинними) міжнародно-правовими нормами та запланованими (потенційними) нормативними приписами, які відносяться до одного й того ж предмета регулювання [13, 9].

О.С. Гавердовський, проаналізувавши «міжнародно-правові акти, що об'єктивують програмні норми», робить висновок про те, що «ці норми часто відрізняються одна від іншої за рівнями та сферами організаційно-цільової спрямованості їх приписів». Тому цей дослідник пропонує виокремити такі самостійні види програмних норм, як генеральні та виходно-директивні. До генеральних норм зазначений автор відносить ті, що «формулюють у загальній формі генеральні напрями та основні соціальні сфери міждержавного співробітництва», наводячи як приклад приписи Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі та Комплексну програму подальшого співробітництва та розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн-членів Ради економічної взаємодопомоги 1971 р. Цікаво, що французький автор Ж. Прево також кваліфікував норми Заключного акту як такі, що визначають напрям (*droit directif*), встановлюють параметри майбутніх дій. До виходно-директивних норм О.С. Гавердовський відносить норми, які фіксуються

у довгострокових програмах розвитку економічного, промислового та науково-технічного розвитку, та перспективних цільових програмах співробітництва соціалістичних країн, що містять вказівки на визначені сфери співробітництва, передбачають можливі правові та організаційні форми такого співробітництва, визначають перспективні терміни та стадії реалізації зобов'язань [7, 24].

Вважаємо, що під програмними генеральними міжнародними нормами слід розуміти ті норми, що містяться у різноманітних актах міжнародного права (договорах, резолюціях міжнародних організацій, односторонніх актах), що переслідують програмну мету. Співвідношення таких актів із категорією міжнародних програм є проблемним питанням, оскільки їх вихідна правова природа може бути дуже різною, а кількість таких актів — вкрай великою. У той же час як глобальні, так і виходно-директивні програмні норми можуть міститися у міжнародних актах, чия програмна сутність є безперечною (наприклад, у міжнародних цільових програмах). Але при цьому їх особливістю стає виключно тимчасовий характер дії та певна специфіка регулювання відповідних міжнародних відносин. Програмні норми не можна вважати лише засобом створення (або навпаки — імплементації) інших форм правових норм, хоча при цьому не слід виключати гіпотезу про їх переважно процесуальне значення. Вважаємо, що інша, більш детальна класифікація програмних міжнародних норм стане можливою лише після певного визначення ролі феномену міжнародних програм у системі джерел міжнародного права, що і має стати предметом наступних наукових розвідок.

Список літератури:

1. Бабін Б.В. Основи програмно-управлінської діяльності в Україні / Б.В. Бабін, В.О. Кроленко. — Донецьк: Каштан, 2006. — 134 с.
2. Бирюков П.Н. Международное право : учеб. пособие / П.Н. Бирюков. — М.: Юристь, 1998. — 416 с.

3. Блюнчли Н. Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса / Н. Блюнчли. — М., 1876. — 561 с.
4. Блищенко И.П. Мировая политика и международное право / И.П. Блищенко, М.М. Солнцева. — М.: Межд. отношения, 1991. — 156 с.
5. Бобров Р.Л. Основные проблемы теории международного права / Р.Л. Бобров. — М.: Межд. отношения, 1968. — 272 с.
6. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. — К.: Либідь, 2002. — 608 с.
7. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. — К.: Вища школа, 1980. — 318 с.
8. Гроций Гуго. О праве войны и праве мира / Гуго Гроций. — М.: Госюриздат, 1957. — 498 с.
9. Дмитрієв А.І. Міжнародне публічне право : навч. посібник / А.І. Дмитрієв, В.І. Муравйов. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 640 с.
10. Жуков Г.П. Критика естественно-правовых теорий международного права / Г.П. Жуков. — М.: Госюриздат, 1961. — 165 с.
11. Игнатенко Г.В. Международное право и общественный прогресс / Г.В. Игнатенко. — М.: Межд. отношения, 1972. — 151 с.
12. Игнатенко Г.В. Разрядка и международные договора / Г.В. Игнатенко. — М.: Межд. отношения, 1978. — 88 с.
13. Игнатенко Г.В. Проблема программных норм в системе договорного регулирования развития социалистической экономической интеграции / Г.В. Игнатенко // Роль международных договоров и институциональных механизмов в развитии социалистической интеграции : тезисы докладов. — М., 1978.
14. Калюжная Г.П. Об основаниях возникновения норм международного права / Г.П. Калюжная // Советский ежегодник международного права, 1958. — М., 1959.
15. Курс международного права : в 6 томах / [гл. ред. Ф.И. Кожевников]. — Т. 1. — М.: Наука, 1967. — 284 с.
16. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И.И. Лукашук. — М.: Сигра, 1997. — 322 с.
17. Минасян Н.М. Источники современного международного права / Н. М. Минасян. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1960. — 152 с.
18. Минасян Н.М. Сущность современного международного права / Н.М. Минасян. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1962. — 321 с.
19. Международное право / [отв. ред. О.И. Тиунов]. — М.: Норма, 2004. — 624 с.
20. Международное право / [отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова]. — М.: Межд. отношения, 2000. — 720 с.
21. Нген Куок Динь. Международное публичное право / Н.К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. — Т. 1. — К.: Сфера, 2000. — 440 с.
22. Оппенгейм Л.Ф.Л. Международное право / [под ред. С.Б. Крылова]. — М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1948. — Т. 1. — 408 с.
23. О Порядке разработки, реализации и финансировании межгосударственных целевых программ Содружества Независимых Государств : Решение Совета глав правительств СНГ от 16 апреля 2004 г. — Чолпон-Ата, 2004. — Офиц. док-т. — 15 с.
24. Тимченко Л.Д. Международное право : учебник / Л. Д. Тимченко. — Харьков: Консум, 1999. — 528 с.
25. Ago R. Positive Law and International Law / R. Ago // American Journal of International Law. — 1957. — Vol. 51. — № 4.
26. Djuvara M. Le fondement de l'ordre juridique positif en droit international / M. Djuvara // Academie de droit international. Recueil des cours. — 1938. — Т. 64. — Р. 480-620.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы взгляды исследователей касательно проблемы международно-правовой нормы в рамках определения феномена международных программ. Признается возможность наличия международно-правовых норм в международных программах, а также существование программных международных правовых норм.

SUMMARY

The looks of the researchers touching a problem of the international legal norm in the frames of the distinguishing the phenomenon of the international programs are analyzed in article. The possibility of the being of the international legal norms in the international programs as existing the program international legal norms are proved at.

*Рекомендовано кафедрою
прав людини, міжнародного та європейського права*

Подано 23.10.09